

КРАНІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧОЛОВІЧОЇ СЕРІЇ XVIII–XIX СТОЛІТЬ ІЗ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ЗА В.П. АЛЕКСЄЄВИМ)

Юрій ДОЛЖЕНКО

Працю присвячено публікації краніологічної серії з території колишньої Чернігівської губернії. Антропологічні матеріали XVIII–XIX століть, які зібрав В.П. Алексєєв, представлено переважно добре збереженими людськими черепами. Загалом у колекції налічується 12 чоловічих черепів. Їх вимірював В.П. Алексєєв за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалась нумерація ознак. Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірного аналізу створили Б.О. й О.Г. Козінцеви в 1991 році. Мета роботи – увести в науковий обіг загальну характеристику чоловіків, похованих на окресленій території, яких зібрав В.П. Алексєєв, на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи, визначити відстань між окремими серіями XIV–XIX століть за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу, з'ясувати місце людей, які жили в Чернігівській губернії, у системі краніологічних типів Східної Європи та фено-географічних антропологічних зон України. Уперше було створено чоловічу серію із Чернігівської губернії XVIII–XIX століть із 12 черепів. Згідно із середнім значенням краніометричних ознак групу можна схарактеризувати як помірно брахікранну. Висотний діаметр мозкової частини черепа помірний, як і вушна висота. Лоб і потилиця широкі. Обличчя помірно широке, ортогнатне, низьке та різко профільоване. Орбіти низькі, ніс помірно широкий, випинання його сильне. Перенісся високе. У результаті порівняння квадратичних відхилень 40 основних ознак та індексів чоловічих черепів із колишньої Чернігівської губернії зі стандартними можна припустити, що досліджувана вибірка неоднорідна за складом. Під час порівняння цієї групи із синхронними серіями та вибірками XVI–XIX століть зі Східної, Центральної та Західної Європи методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її часткову подібність як до міських груп Слобожанщини, так і до серії з київського Арсеналу.

Ключові слова: морфологія, Східне Полісся, людський череп, фізична антропологія, біологічний розвиток, європеїдна раса, ейдномія.

Інститут археології Національної академії наук України, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, вул. Графська, 2, Ніжин, 16600, Україна; e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Craniological characteristics of the Male Series of the 18th – 19th centuries from Chernihiv Governorate (according to V.P. Alekseev)

Dozhenko Yu.

The article is devoted to the publication of a craniological series from the territory of the former Chernihiv governorate. The anthropological materials collected by V. Alekseev belong to the period between 18th and 19th centuries and contain mainly well-preserved human skulls. There is a total of 12 male skulls in the collection. They were measured by V. Alekseev according to the complete craniometric program using the standard R. Martin's technique, according to which the numbering of features was indicated. The software for performing multidimensional analysis was developed by B. Kozintsev and A. Kozintsev in 1991. The purpose of the work is to introduce into scientific circulation the general characteristics of the male population of this territory collected by V. Alekseev against the background of adjacent ethnic groups of Ukraine and Eastern Europe, to determine the distance between individual series of the 14th – 19th centuries using multidimensional canonical and cluster analysis, and to find out the place of people inhabiting Chernihiv governorate within the system of craniological types of Eastern Europe and pheno-geographical anthropological zones of Ukraine. For the first time, a male series was created from Chernihiv governorate of the 18th – 19th centuries, in which 12 skulls were involved. According to the average value of the craniometric features, the group can be characterized as moderately brachycranial. The vertical diameter of the skull is moderate, as is the ear height. The forehead and back of the head are wide. The face is moderately wide, orthognathic, low and sharply profiled. The orbits are low, the nose is moderately wide, its protrusion is strong. The bridge of the nose is high. By comparing the square deviations of 40 main features

and indices of male skulls from the former Chernihiv governorate with the standard ones, it can be assumed that the studied sample is heterogeneous in its composition. When comparing the studied male group of the 18th – 19th centuries with synchronous series and samples of the 16th – 19th centuries from the territories of Eastern, Central and Western Europe by the method of multidimensional canonical and cluster analysis, its partial similarity was noted both to the urban groups of Slobozhanshchyna and to the series from the Kyivan Arsenal.

Key words: craniology, morphology, Eastern Polissia, Chernihiv and Siveria Land, human skull, physical anthropology, craniometry, biological development.

Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Nizhyn Mykola Gogol State University, 2, Grafka Str., Nizhyn, 16600, Ukraine; e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Вступ

Виявлення закономірностей просторової організації черепа людини як цілісної конструкції та системно-структурний аналіз низки його показників становлять практичний і теоретичний інтерес для антропологів. Серед антропологічних характеристик головний показник (Index Cephalicus (далі – IC)) у сучасного населення (а у викопного – черепний) є однією з диференціальних характеристик у расовій класифікації. Тому дослідження кожної краніологічної серії з території України дуже важливе й актуальне.

Головна мета нашого дослідження – визначити антропологічний склад населення Чернігівської губернії XVIII–XIX ст. за даними В.П. Алексєєва, співвідношення цього складу з антропологічними типами сусідніх територій, що важливо для розв’язання проблем походження, розселення, етнічної належності, родинних зв’язків українців, які з XVIII–XIX ст. заселяли Чернігівську губернію.

Матеріали та методи

Вибірка, яку виміряв В.П. Алексєєв¹, складається із 12 черепів. Вона перебуває в Музеї кафедри нормальної анатомії Одеського медичного інституту². Їх отримали медики під час мацерації трупного матеріалу в різних клініках Одеси. Реєстраційні книги музею охоплюють свідчення про місце народження, віросповідання, стать і вік покійних. Більшість черепів описав В.І. Бушкович (1927, 1928) за старою методикою (Bushkowitsch 1927), В.П. Алексєєв виміряв їх повторно. Як зазначає дослідник, нечисленні серії колишніх губерній були об’єднані в більші територіальні групи. До центральної групи В.П. Алексєєв відніс черепи як із Київської, так і з Чернігівської губерній.³ Оскільки такий підхід до розподілу груп не дуже правильний, бо Київська губернія входить до складу Центральної України, а Чернігівська – до Північної, ми розглядаємо черепи із Чернігівської

губернії окремо. На основі емпіричних індивідуальних даних, за В.П. Алексєєвим, автор вирахував стандартні статистичні параметри, як-от: n – кількість випадків, M – середня арифметична величина⁴, m (M) – похибка середньої арифметичної, σ – середнє квадратичне відхилення, $m\sigma$ – похибка середнього квадратичного відхилення. Її подано вперше. Під час інтерпретації даних використано комп’ютерні програми Б.О. й О.Г. Козінцевих 1993 р., а також А.В. Громова 1996 р. Відстані між окремими серіями XIV–XIX ст. визначалися за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу⁵.

Під час міжгрупового багатовимірного аналізу використано один індекс і 13 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри мозкової частини черепа, найменша ширина лоба, вилічна ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, висота й ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс і кут випинання носа.

В основу краніологічної характеристики добірки покладено середні арифметичні розмірів та індексів черепів (табл. 1).

Результати та обговорення

Вибірка, яку дослідив В.П. Алексєєв, характеризується помірною довжиною та великою шириною черепа і складається з одного доліхокранного (під шифром 411), п’ятох мезокранних і шістьох брахікранних черепів. У середньому, за черепним індексом (80,4), вона помірно брахікранна (табл. 1). Серед антропологічних характеристик черепний показник (або індекс) є однією з диференціальних характеристик у расовій класифікації⁶.

Абсолютні розміри висотного діаметра черепа середні. Вушна висота в межах помірних розмі-

¹ ALEKSEEV, V.P. (2008) *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy*, V. 4. Nauka, Moskva, p. 52

² ALEKSEEV, V.P. (2008) *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy*, V. 4. Nauka, Moskva.

³ ALEKSEEV, V.P. (2008) *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy*, V. 4. Nauka, Moskva, p. 51.

⁴ Середня величина у статистиці – це абстрактна, загальна величина, що характеризує типовий рівень варіаційної ознаки в розрахунку на одиницю однорідної сукупності (URL: http://statldket.at.ua/index/tema_3_seredni_velichini_ta_pokazniki_variatsiji/0-21).

⁵ DERYABIN, V.E. (2008) *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov*. MGU, Moskva, pp. 212–276.

⁶ POMAZANOV, N.N., SALIVON, I.I. (2010) *Morfotipologicheskie osobennosti debrakhikefalizatsii naseleniya tsentral'noy Belarusii v nachale XXI veka. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya XXIII. Antropologiya*, 1: 67.

Таблиця 1. Середні розміри й індекси чоловічих черепів XVIII–XIX ст. із Чернігівської губернії за індивідуальними розмірами В.П. Алексєєва

Table 1. Average sizes and indices of male skulls from the 18th–19th centuries in the Chernihiv governorate based on individual measurements by V.P. Alekseyev

№ за Маргіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	182,5	12	7,8*	2,26	1,60	164,0	196,0
8	Поперечний діаметр	146,5	12	6,4*	1,84	1,30	139,0	160,0
17	Висотний діаметр	133,3	12	5,8*	1,68	1,19	119,0	140,0
5	Довжина основи черепа	101,6	12	4,7*	1,36	0,96	92,0	108,0
9	Найменша ширина лоба	100,3	12	6,2*	1,80	1,27	91,0	109,0
10	Найбільша ширина лоба	122,4	12	4,0**	1,16	0,82	116,0	128,5
11	Ширина основи черепа	129,0	12	3,7**	1,08	0,76	123,0	135,0
12	Ширина потилиці	112,2	12	3,7**	1,06	0,75	107,0	119,0
45	Виличний діаметр	136,1	12	4,4**	1,30	0,92	129,0	143,0
40	Довжина основи обличчя	96,6	11	5,8*	1,75	1,24	86,0	106,0
48	Верхня висота обличчя	68,3	11	3,5**	1,05	0,74	63,0	73,0
43	Верхня ширина обличчя	106,9	12	4,4*	1,27	0,90	101,0	115,0
46	Середня ширина обличчя	93,8	12	6,1*	1,75	1,24	82,0	102,0
55	Висота носа	50,8	12	2,6**	0,74	0,52	47,0	56,0
54	Ширина носа	25,0	12	1,7	0,49	0,35	23,0	29,0
51	Ширина орбіти	42,3	12	2,4*	0,70	0,49	39,0	46,0
52	Висота орбіти	31,9	12	2,6*	0,76	0,54	26,0	35,0
20	Вушна висота	113,3	12	3,5**	1,00	0,71	105,0	117,0
SC (57)	Симотична ширина	8,9	12	1,4**	0,39	0,28	6,6	11,2
SS	Симотична висота	4,4	12	1,0	0,28	0,20	2,6	6,4
DC (49a)	Дакріальна ширина	21,8	12	2,1	0,59	0,42	19,6	26,7
DS	Дакріальна висота	12,9	12	1,5	0,44	0,31	9,4	15,2
FC	Глибина іклової ямки	-5,7	11	2,0*	0,59	0,49	-3,5	-9,5
32	Кут профілю лоба від nasion	84,6°	11	4,3*	1,30	0,92	78,0°	90,0°
GM/FN	Кут профілю чола від glabella	78,0°	11	4,6*	1,40	0,99	72,0°	86,0°
72	Кут загальнолицьовий	86,3°	8	2,1**	0,73	0,51	84,0°	90,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	87,8°	12	2,2**	0,64	0,45	85,0°	91,0°
75 (1).	Кут випинання носа	29,4°	7	7,1*	2,70	1,91	20,0°	41,0°
77.	Назомалярний кут	137,8°	12	4,3	1,24	0,88	132,0°	147,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	128,8°	11	4,1**	1,24	0,88	123,0°	135,0°
	Надперенісся	3,3	12	0,6	0,18	0,13	2,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,4	12	0,8	0,23	0,16	1,0	3,0
Індекси:								
8:1	Черепний	80,4	12	4,1*	1,18	0,83	74,7	87,4
17:1	Висотно-поздовжній	73,1	12	3,1	0,90	0,64	68,4	79,9
17:8	Висотно-поперечний	90,9	12	5,8*	1,68	1,19	81,0	98,6
9:8	Лобно-поперечний	68,6	12	5,2*	1,51	1,06	59,4	76,2
9:10	Широтний лобний	82,2	12	3,2**	0,94	0,66	76,0	87,2
40:5	Випинання обличчя	95,7	11	4,3*	1,30	0,92	87,8	103,9
48:45	Верхній лицьовий	50,3	11	2,9**	0,88	0,62	46,3	54,3
54:55	Носовий	49,3	12	3,7**	1,07	0,76	44,6	58,0
DS:DC	Дакріальний	59,7	12	9,0*	2,59	1,83	42,7	71,4
SS:SC	Симотичний	50,8	12	13,9*	4,02	2,84	32,5	83,7
52:51	Орбітний	75,3	12	5,0	1,44	1,02	65,0	81,7

Примітки: **М** – середня арифметична величина; **n** – кількість випадків; **σ** – середні квадратичні відхилення; **m (M)** – похибка середньої арифметичної величини; **ms** – похибка середнього квадратичного відхилення; * – перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** – менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

рів, як і довжина основи черепа (табл. 1). Лобна кістка широка. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на 12 чоловічих черепах, у середньому помірний (136,1 мм), на межі з великими категоріями розмірів. Верхня висота обличчя, визначена за 11 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів (на межі з помірними). Водночас відносна ширина й висота обличчя за верхньолицевим індексом (50,3) характеризує обличчя як помірно широке (мезен). Загальний кут обличчя у вибірці із Чернігівської губернії становить 86,3° і вказує на ортогнатність. У чоловічій серії із Чернігівської губернії названі кути дуже малі (відповідно 137,8° і 126,6°), що свідчить про різко профільоване обличчя (табл. 1).

Мала висота й помірна ширина орбіт зумовлюють малий орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на вузькі орбіти (хамеконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою, носовий індекс (49,3) свідчить про помірно широкий ніс (мезоринія). Різноманітні способи визначення випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа й вирахування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов'язані один з одним і зазвичай дають узгоджені величини, але водночас мають і самостійне значення, бо характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,4°). Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним.

Зіставлення квадратичних відхилень за 40 основними ознаками й індексів чоловічих черепів із колишньої Чернігівської губернії зі стандартними дає можливість зробити висновок про перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення за 20 ознаками (50,0%); заниження – за 14 ознаками (35,0%). І лише сім ознак середньоквадратичного відхилення (17,5%) вкладаються у стандартні норми (табл. 1). Це свідчить про деяку неоднорідність серії.

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів Чернігово-Сіверської чоловічої серії серед близьких до її сучасності груп вивчену групу було зіставлено із широким колом порівняльних матеріалів XIV–XIX ст. зі Східної та Центральної Європи та вибіркою із Західної Європи за допомогою як канонічного, так і кластерного⁷ багатовимірної аналізу з використанням згаданої

програми CANON-2,50, до якого залучалися такі групи: Ужгород XIV–XVII ст. (Dolzhenko, Moizhes 2022a; Dolzhenko, Moizhes 2022b); Білгород⁸; Львів (неопубліковані дані); с. Підборці Дубенського р-ну (Dolzhenko et al. 2020; Dolzhenko et al. 2021); с. Клевань (Voysiuk, Dolzhenko 2020); Лютецька XVII–XVIII ст. (Dolzhenko 2012); Київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст. (Tarasenko et al. 2014; Dolzhenko 2016); Луцьк (збірна серія) XVII–XX ст. (Dolzhenko, Mazuryk 2015); київський Арсенал (Dolzhenko 2010; Dolzhenko 2011); Рівне, кінець XVI – початок XVIII ст. (Dolzhenko, Pryshchepa 2015); Ратнів XIV–XV ст. (Dolzhenko, Zlatohorskyi 2016); Жовнино XVI–XVIII ст. (Dolzhenko 2014a; Dolzhenko, Priadko 2014); Батурин XVII–XVIII ст. (Dolzhenko 2014b); Чигирин XVI–XVII ст. (Rudych 2014); київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. (Rudych 2014); Вишгород XVII ст. (Rudych 2014); Меджибіж XIV–XVI ст. (Rudych 2010); Вінниця (Vynohrodska et al. 2020); Стайки⁹ (Potekhina, 2016; Vynohrodska et al. 2020), українці, поховані у Грузії¹⁰; Одеса¹¹.

Білоруси представлені трьома серіями, як-от: збірна група¹², с. Лукомль (центр Вітебської обл.), с. Пруси (центр Мінської обл.)¹³, вибірка з Полісся XVIII–XIX ст.¹⁴

Росіяни – з Орловської губернії, Себежа, Старої Ладogi – 1¹⁵; Старої Ладogi – 2¹⁶; Ярославля XVII ст., Дмитрова XII–XVI ст.¹⁷; Пскова XIV–XVI ст.¹⁸;

⁸ BEZBORODYKH, V.I., DOLZHENKO, Yu.V. (2014) Paleoantropologiya gorodskikh zhitel'ev Belgoroda XVII–XIX vv. Fizicheskaya antropologiya: metodiki, bazy dannykh, nauchnye rezul'taty. *Antropologicheskii forum – Online*. Available at: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/07/>.

⁹ DOLZHENKO, Yu.V. (2012a) Nemetricheskie priznaki na chelovecheskikh cherepakh iz mogil'nika vremen kazachestva – Stajki. *Vestnik Antropologii*, 19: 169–181.

¹⁰ ABDUSHELISHVILI, M.G. (1964). *Antropologiya drevnego i sovremennogo naseleniya Gruzii*. Mentsiereba, Tbilisi, Tabl. 19, pp. 150–151.

¹¹ ALEKSEEV, V.P. (2008) *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy*, V. 4. Nauka, Moskva, p. 315.

¹² ALEKSEEV, V.P. (2008) *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy*, V. 4. Nauka, Moskva, pp. 335–336.

¹³ SALIVON, I.I. (2015) Sel's'koe naselenie Belorussii XVIII–XIX vv. *Kraniologiya i osteometrija. Paleoantropologiya Belarusi*, 6: Tabl. 6.1.1, pp. 191–193; 189–266.

¹⁴ TEGAKO, L.I., MIKULICH, A.I., SALIVON, I.I. (1978) Antropologiya Belorusskogo Poles'ya. *Nauka i tekhnika*, Minsk, pp. 27–28.

¹⁵ ALEKSEEV, V.P. (2008) *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy*, V. 4. Nauka, Moskva, pp. 311–336.

¹⁶ MOISEEV, V.G., GRIGORYEVA, N.V., SHIROBOKOV, I.G., KHARTANOVICH, V.I. (2016) Kranilogicheskie materialy iz raskopok u tserkvi Sv'yatogo Georgiya v Staroy Ladoge. In: *Radlovsky sbornik. Nauchnye issledovaniya i muzeinye proekty MAE RAN v 2015 g.* Saint Petersburg, pp. 390–399.

¹⁷ GONCHAROVA, N.N. (2011) Formirovanie antropologicheskogo raznoobrazija srednevekovykh gorodov: Jaroslavl', Dmitrov, Kolonna. *Vestnik antropologii*. Nauchnyj al'manah, 19: 205–206.

¹⁸ SANKINA, S.L. (2000) *Jetnicheskaja istorija srednevekovogo naselenija Novgorodskoj zemli po dannym antropologii*. Dmitrij Bulanin, Saint Petersburg, pp. 14–15.

⁷ DERYABIN, V.E. (2008) *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov*. MGU, Moskva, pp. 212–276.

Козіна XVIII ст.¹⁹; Новгород-1²⁰; Новгород-2 XVI–XVIII ст.²¹; Прикам'я XVI–XVIII ст.²²; Некрополя XV–XVII ст. на території Кашинського Кремля, розкопу Вознесенський-І. Тверська обл., м. Кашин²³; Переяславль-Залеський²⁴.

Іжори – Поріци (Порицы, Ижоры, РФ)²⁵. Карели – Алозеро XVII – початок XIX ст. з Північної Карелії²⁶, євреї з території України (збірна серія), караїми²⁷.

Латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р.Я. Денисова – Леймані (Leimanī) XVII–XVIII ст., Пургайлі (Purgaiļi) XVIII ст., Мартиньсала XIV–XVII ст.²⁸; трьома групами XVIII–XIX ст., які опрацював В.П. Алексєєв: латиші-1 (Дурбе), латиші-2 (західні) й латиші-3 з Лудзі²⁹, однією XIX ст. за Г.В. Зариня – Орманькалнс³⁰, литовці з м. Каунас (Kaunas).

Серії естонців: Отепя (Otepää) XIV–XVI ст., Кабіна (Kabina küla) XVII ст.; Кохтла-Ярве (Kohtla-Järve) XVII–XVIII ст.³¹,

Арду³²; Варбола (Warbole) XIV–XVII ст.; село Йиуга (Jõuga) у парафії Алутагузе³³; естонці (eestlased) і фіни (suomalaiset)³⁴.

Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (Vărătic) Ришканського р-ну (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (Orheiul Vechi) (XIV–XV ст.)³⁵. Залучалися також караїми та євреї, яких дослідив В.П. Алексєєв³⁶. Про невеликі общини караїмів Луцька, Галича та Литви (кількасот осіб) згадується у праці В.Д. Дяченка (Diachenko 1965).

Окрім того, залучалися такі п'ять груп із Німеччини: Кенігсберг (Königsberg) XVII–XIX ст.³⁷; Целендорф (Zellerndorf); Пфейфер (Pfeifer); Вюртемберг (Württemberg) та Тюбінген (Tübingen)³⁸.

Залучалися також такі народності з Кавказу (16 серій): аджарці³⁹, грузини, вірмени, інгуші, адигі, лакці, хевсури, чеченці, адигейці, абхазі, осетини, інгуші з гірських склепів⁴⁰.

Отже, разом із досліджуваною групою до багатомірної канонічного аналізу⁴¹ залучено 98 чоловічих серій (табл. 2).

Використано 13 краніологічних ознак і один індекс, які вже описані й мають найбільшу таксономічну цінність.

За I канонічним вектором (далі – КВ) (28,4% загальної дисперсії) чоловіча серія із Чернігівської губернії (рис. 1, 2) отримує малі додатні значення вектора (0,130). За цим КВ простежується її

¹⁹ EVTEEV, A.A. (2011) Kraniologicheskaja serija XVIII veka iz nekropolja sela Kozino (Moskovskaja obl.): vnutrigruppovaja izmenchivost' i predvaritel'nye rezul'taty mezhgruppovogo analiza. In: *Materialy nauchnogo seminaru "Arheologija Podmoskov'ja"*. Institut arheologii RAN, Moskva, pp. 433–440.

²⁰ PEZHEMSKIY, D.V. (2000) Novye materialy po kranilologii pozdnesrednevekovykh Novgorodtsev. In: *Narody Rossii. Antropologiya. Ch. 2. Staryy sad*, Moskva, pp. 95–129.

²¹ EVTEEV, A.A., OLEYNIKOV, O.M. (2015) Arheologicheskie i paleoantropologicheskie issledovaniya na Dan'slavle ulice v Velikom Novgorode. *Rossijskaja Arheologija*, 1: 176–192.

²² SHIROBOKOV, I.G. (2018) Ob antropologicheskomo svoeobrazii naseleniya Tomska XVII–XVIII vv. *Sibirskie istoricheskie issledovaniya*, 4, pp. 85–101. DOI: 10.17223/2312461X/22/5.

²³ VASILYEV, S.V., BORUTSKAYA, S.B., KHARLAMOVA, N.V., ANDREEV, S.E., PERSOV, N.E., SOLDATENKOVA, V.V. (2020) *Paleoantropologiya goroda Kashin XV–XVII vv.* BUKI VEDI, Moskva.

²⁴ RASSKAZOVA, A.V. (2019) Kraniologiya naseleniya g. Pereslavl-Zaleskogo XVI–XVIII vv. *Vestnik antropologii*, 3 (47), 75–76.

²⁵ SHIROBOKOV, I., VERKHOVTSEV, D. (2016). Dannye kranilologii k voprosu o proiskhozhdenii izhory. In: *Radlovskiy sbornik. Nauchnye issledovaniya i muzeynye proekty MAE RAN v 2015 g.* MAE RAN, Sankt-Peterburg, pp. 408–421.

²⁶ KHARTANOVICH, V.I., SHAKHNOVICH, M.M. (2009) Materialy k izucheniyu pogrebal'nogo obryada i kranilologii naseleniya severnoy Karelii (mogil'nik Alozero). In: *Radlovskiy sbornik: nauchnye issledovaniya i muzeynye proekty MAE RAN v 2008 g.* MAE RAN, Sankt-Peterburg, 104–109; KHARTANOVICH, V.I., SHIROBOKOV, I.G. (2012). K probleme formirovaniya antropologicheskogo sostava naseleniya "lopskikh pogostov" (po kranilologicheskim materialam iz mogil'nika XVII – nachala XIX veka Alozero). *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 2, 141–152.

²⁷ ALEKSEEV, V.P. (1971). Ocherk proishozhdeniya tyurkskikh narodov Vostochnoy Evropyi v svete dannykh kranilologii. In: *Voprosy etnogeneza tyurkozyazychnykh narodov Srednego Povolzh'ya, Kazan'*, KfAN SSSR, pp. 232–271.

²⁸ DENISOVA, R.Ja. (1977) *Jetnogenez latyshej (po dannym kranilologii)*. Nauka, Riga, pp. 223–228, 241–243, 255–258.

²⁹ ALEKSEEV, V.P. (2008) *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoy Evropy*, V. 4. Nauka, Moskva, pp. 226–231.

³⁰ ZARINYA, G.V. (1990) Antropologicheskij sostav naseleniya Augshzeme XVI–XIX vv. In: *Balty, slavyane, pribaltiyskie finny: Etnogeneticheskie protsessy*. Nauka, Riga, pp. 117.

³¹ MARK, K.Ju. (1956) *Paleoantropologija Jestonskoj SSR*. In:

Baltiyskij Jetnograficheskij sbornik. Akademiya Nauk SSSR, Moskva. pp. 221–223.

³² MOISEEV, V.G., SHIROBOKOV, I.G., KRIYSKA, A., KHARTANOVICH, V.I. (2013) Kraniologicheskaya karakteristika srednevekovogo naseleniya Estonii, Radlovskiy sbornik. *Nauchnye issledovaniya i muzeynye proekty MAE RAN v 2012 g.* MAE RAN, Sankt Petersburg, pp. 71–79.

³³ MARK, K.Ju. (1956) *Paleoantropologija Jestonskoj SSR*. In: *Baltiyskij Jetnograficheskij sbornik. Akademiya Nauk SSSR, Moskva. pp. 191–192, 221–223.*

³⁴ ALEKSEEV, V.P. (2008) *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoy Evropy*, V. 4. Nauka, Moskva, pp. 238–241.

³⁵ VELIKANOVA, M.S. (1975) *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ya*, Nauka, Moskva, Tabl. 85, pp. 144–145.

³⁶ ALEKSEEV, V.P. (1971). Ocherk proishozhdeniya tyurkskikh narodov Vostochnoy Evropyi v svete dannykh kranilologii. In: *Voprosy etnogeneza tyurkozyazychnykh narodov Srednego Povolzh'ya, Kazan'*, KfAN SSSR, pp. 258–259.

³⁷ BEREZINA, N.Ya. (2010) *Antropologicheskie osobennosti naseleniya Kenigsberga XVIII–XIX vv.* In: *Chelovek i drevnosti. Pamyati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928–2009)*. Moskva, pp. 872.

³⁸ EVTEEV, A.A., STAROVEROV, N.E., VOLKOV, V.A., VYISKUBOV, S.P., POTRAHOV, N.N. 2020 *Materialy k kranilologii germanoyazychnogo naseleniya Srednego Povolzh'ya, yugo-zapadnoy Germanii i vostochnoy Avstrii*. Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. XXIII: Antropologiya, 3: 90–104.

³⁹ ABDUSHELISHVILI, M.G. (1964). *Antropologiya drevnego i sovremennogo naseleniya Gruzii*. Mentsiereba, Tbilisi, Tabl. 19, p. 140.

⁴⁰ FRIZEN, S.Yu., GADIEV, U.B. (2019) Kraniologicheskie materialy iz sklepov gornoy Ingushetii. (Predvaritelnye itogi issledovaniya). *Vestnik antropologii*, 4 (48): tabl. 3, pp. 232–234.

⁴¹ DERYABIN, V.E. (2008) *Kurs lekciy po mnogomernoy biometrii dlya antropologov*. MGU, Moskva, pp. 212–230.

Таблиця 2. Дистанція між 98 чоловічими серіями XIV–XIX ст.

Table 2. Distance between 98 male series from the 14th–19th centuries

№	Групи	I KB	II KB	III KB
1	2	3	4	5
1.	Чернігівська губернія, за В.П. Алексєєвим (Чернігово-Сіверщина)	0,130	-0,488	-0,462
2.	Львів, збірна серія: склепи Дуніних-Борковських на Личаківському цвинтарі; поховання на Стрийському цвинтарі	1,172	0,090	-0,740
3.	урочище Стайки Верх, с. Залуцьке (Чернігово-Сіверщина)	1,491	-1,160	1,005
4.	Ужгород (Закарпаття)	1,676	-1,039	0,003
5.	Вінниця (Сх. Поділля)	0,756	-0,856	0,001
6.	Арсенал (Київ) (Середня Наддніпрянщина)	0,207	-0,237	-0,406
7.	Поділ у Києві (Середня Наддніпрянщина)	0,423	-0,541	0,366
8.	С. Ратнів (Волинь)	1,029	-1,262	0,196
9.	Рівне (Волинь)	0,790	-1,273	0,056
10.	Батурин (Чернігово-Сіверщина)	0,697	-0,600	0,404
11.	Клевань (Волинь)	1,843	0,618	0,150
12.	С. Підборці (Волинь)	0,683	-1,276	0,451
13.	Жовнино (Середня Наддніпрянщина)	0,733	-1,502	-0,205
14.	Луцьк, збірна серія (Волинь)	1,041	-0,303	-0,102
15.	Білгород (Слобожанщина)	0,309	-0,494	0,006
16.	Суми (Слобожанщина)	0,273	-0,485	0,314
17.	С. Лютенька (Середня Наддніпрянщина)	-0,295	-0,129	0,364
18.	Степова Наддніпрянщина (збірна)	-0,397	-0,196	0,388
19.	Михайлівський монастир у Києві	0,448	-0,006	0,863
20.	Меджибіж (Межибож), Західне Поділля	0,656	-0,489	0,049
21.	Чигирин (Середня Наддніпрянщина)	0,011	0,087	0,336
22.	Вишгород (Середня Наддніпрянщина)	-0,026	-0,381	0,022
23.	С. Стайки (Середня Наддніпрянщина)	-1,345	-0,679	-0,126
24.	Каламіта (Крим)	0,581	-0,171	0,370
25.	Курська губернія (Слобожанщина)	0,379	-0,080	-0,075
26.	С. Лукомль (центр Вітебської обл.)	-0,448	-0,071	-0,596
27.	Білоруси (Полісся)	0,257	-1,580	-0,854
28.	С. Пруси (центр Мінської обл.)	-0,357	-1,022	-0,810
29.	Білоруси (збірна), за В.П. Алексєєвим	-0,221	0,322	0,635
30.	Одеса, за В.П. Алексєєвим	0,280	0,280	0,516
31.	Орловська губернія	-0,275	-0,192	-0,091
32.	Тверська губернія, РФ	0,486	0,676	-0,034
33.	Сланцевський район, РФ	-0,413	0,143	0,927
34.	Ярославль, РФ	-0,509	-1,178	0,649
35.	Стара Ладога – 1, РФ	-0,060	-0,385	-0,202
36.	Стара Ладога – 2, РФ	-0,383	0,364	0,127
37.	Себеж, РФ	-0,022	-0,179	-0,348
38.	Варатік (Varatik, Moldova)	0,262	-0,227	-0,058
39.	С. Козіно, РФ	-0,280	-0,913	-0,820
40.	Псков, РФ	-0,634	-0,494	-0,334
41.	Новгород-1, РФ	-0,629	-0,482	-0,523
42.	Новгород-2, РФ	-0,293	0,331	-0,983
43.	Пориці (Порицы), Ижоры, РФ	-0,729	-1,357	1,117
44.	Кенігсберг (Königsberg)	-0,614	0,951	-1,482
45.	Целендорф (Zellerndorf)	0,210	0,274	-1,428
46.	Пфейфер (Pfeifer)	-0,259	0,443	-0,987
47.	Вюртемберг (Wurtemberg)	0,069	0,477	-1,553
48.	Тюбінген (Tubingen)	-0,098	0,589	-1,304
49.	Тервете (Tērvete), латиші	-0,413	1,078	1,097

Продовження таблиці 2

Continuation of table 2

1	2	3	4	5
50.	Леймані (Leimaņi), латиші	-0,672	0,446	0,925
51.	Пургайлі (Purgaiļi), центральна частина Відземе, Vidzeme, латиші	-0,497	-0,201	1,261
52.	Поселення Мартиньсала (Гольм, castrum Holme) латиші	-0,859	0,390	0,561
53.	С. Кабіна (Kabina küla), естонці	-1,070	-0,417	0,014
54.	М. Отепя (Otepää), естонці	-1,591	-0,214	-0,611
55.	Варбола (Castrum Warbole)	-1,376	0,342	0,202
56.	Кохла-Ярве (Kohtla-Järve), естонці	-1,029	-0,616	0,017
57.	Арду (Ardu), естонці	-1,477	-0,007	0,573
58.	Естонці (eestlased)	-0,755	0,686	0,355
59.	Фіни (suomalaiset)	-0,590	0,310	0,212
60.	Латиші-1 (Дурбе, Durbe)	-0,405	0,801	0,035
61.	Латиші-2 (західні)	-0,315	0,940	0,229
62.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (Ludza)	-0,657	0,223	0,075
63.	Литовці (lietuviai)	0,728	0,005	-1,095
64.	Ийуга (Jõuga), естонці	-1,119	-0,604	-0,065
65.	Орманькалнс (Ormankalns)	-0,991	0,156	-0,658
66.	Могильник Алозеро на північному березі о. Юлярви, карели	-0,588	0,139	1,483
67.	Прикам'я (Пыскор, Гольяны, Сарапул), РФ	-0,520	-0,062	0,630
68.	Вологда (Парковий провулок), РФ	-1,128	0,259	-0,003
69.	Переяславль-Залеський-1. Некрополь XVI–XVII ст. Успенської церкви, РФ	-0,530	-0,529	-0,247
70.	Переяславль-Залеський-2. Некрополь XVI–XVIII ст. Нікольської церкви, РФ	-0,985	-0,147	-0,599
71.	Костромська губернія, РФ	0,556	1,102	0,248
72.	Ярославська губернія, РФ	0,268	0,902	0,190
73.	Калужська губернія, РФ	-0,196	0,632	0,084
74.	М. Дмитрів (Дмитров), РФ	-1,700	0,243	0,560
75.	Старий Орхей (Orheiul Vechi, Moldova)	0,009	0,526	0,054
76.	Українці, поховані у Грузії	0,389	0,252	0,586
77.	Адигейці (Кавказ)	-0,615	0,144	0,639
78.	Шапсуги (Кавказ)	-0,081	0,433	0,673
79.	Абхази (Кавказ)	1,287	0,074	0,247
80.	Осетини дигорці (Кавказ)	-0,283	0,690	-0,417
81.	Осетини іронці (Кавказ)	-0,281	0,651	-0,515
82.	Осетини туалці (Кавказ)	0,362	0,395	0,249
83.	Інгуші (Кавказ)	0,284	0,494	-0,545
84.	Чеченці / нохчі (Кавказ)	1,242	-0,038	-0,264
85.	Аварці (Кавказ)	1,553	0,560	0,233
86.	Лакці, етнічна група з Північного Кавказу	0,138	0,602	-0,469
87.	Хевсури (Кавказ)	0,688	0,825	0,658
88.	Грузини-мтіули (Кавказ)	1,321	0,562	0,540
89.	Грузини-карталінці (Кавказ)	1,998	0,506	-0,456
90.	Аджарці (Кавказ)	0,860	1,288	0,475
91.	Вірмени (Кавказ)	1,265	0,701	-0,231
92.	Аджарці-2 (Кавказ), за М.Г. Абдушелішвілі	0,698	1,102	0,405
93.	Карели	-0,321	-0,490	-0,093
94.	Чуваші	-0,759	-0,552	-0,151
95.	Євреї	-0,219	1,012	-0,119
96.	Караїми	0,711	-0,263	-0,597
97.	Інгуші з гірських склепів. 5 склепів біля поселень Таргим, Егикал, Салги, Цори й Мужган XV–XVIII ст. (Кавказ)	0,706	0,693	-0,232
98.	Некрополь на території Кашинського Кремля, розкоп Вознесенський-І. Тверська обл., м. Кашин, РФ	-0,890	0,056	-0,940

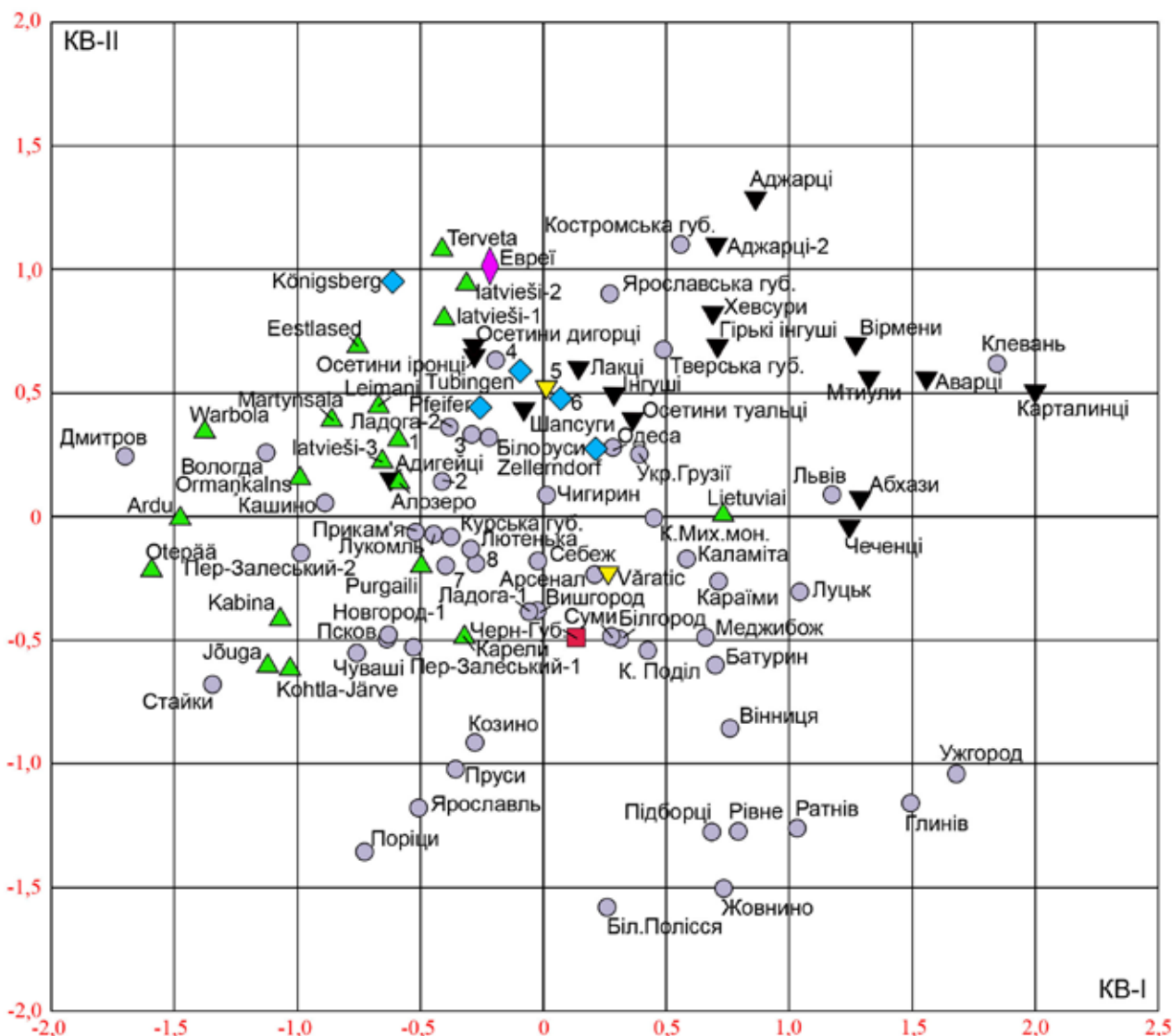

Рис. 1. Вибірка XVIII–XIX ст. із Чернігівської губернії у просторі I та II KB порівняно з 97 серіями з Європи: 1 – Suomalaiset; 2 – Сланцевський р-н; 3 – Новгород-2; 4 – Калузька губернія; 5 – Orheiul Vechi; 6 – Wurttemberg; 7 – Середня Наддніпрянина; 8 – Орловська губернія.

Fig. 1. The 18th–19th century sample from the Chernihiv governorate in the space of the first and second principal components compared to 97 series from Europe: 1 – Suomalaiset; 2 – Slantsevo District; 3 – Novgorod-2; 4 – Kaluga Governorate; 5 – Orheiul Vechi; 6 – Württemberg; 7 – Central Dnipro Region; 8 – Oryol Governorate

близькість до трьох груп, як-от: лакці з Дагестану (0,138), київський Арсенал (0,207) та Вюртемберг (Württemberg) (0,069) із Німеччини.

За II KB (19,1% загальної дисперсії) досліджувана група отримує помірні від'ємні значення вектора (–0,488). Схожі значення в чоловічій вибірці з фортеці Меджибіж (–0,489), Новгорода (–0,482) та Пскова (–0,494) і карелів (–0,490).

У просторі I–II KB (рис. 1) виявлено подібність досліджуваної вибірки XVIII–XIX ст. до міської групи Суми (Слобожанщина).

За III KB (16,6% загальної дисперсії) губерньська чоловіча серія отримує помірні від'ємні

значення вектора (–0,462). Простежується деяка статистична подібність досліджуваної групи до вибірки з Дагестану – лакці (–0,469), грузинів-карталінців (–0,456).

У просторі I–III KB виявлено схожість чоловічих черепів із Чернігівської губернії й етнічної групи лакців із Дагестану й вибірки з київського Арсеналу (рис. 2). Своєю чергою, у просторі II–III KB простежується зв'язок із міськими черепами з Новгорода-1 (рис. 3).

У просторі I–III KB виявлено схожість чоловічих черепів із Чернігівської губернії й етнічної групи лакців із Дагестану й вибірки з київського Арсеналу

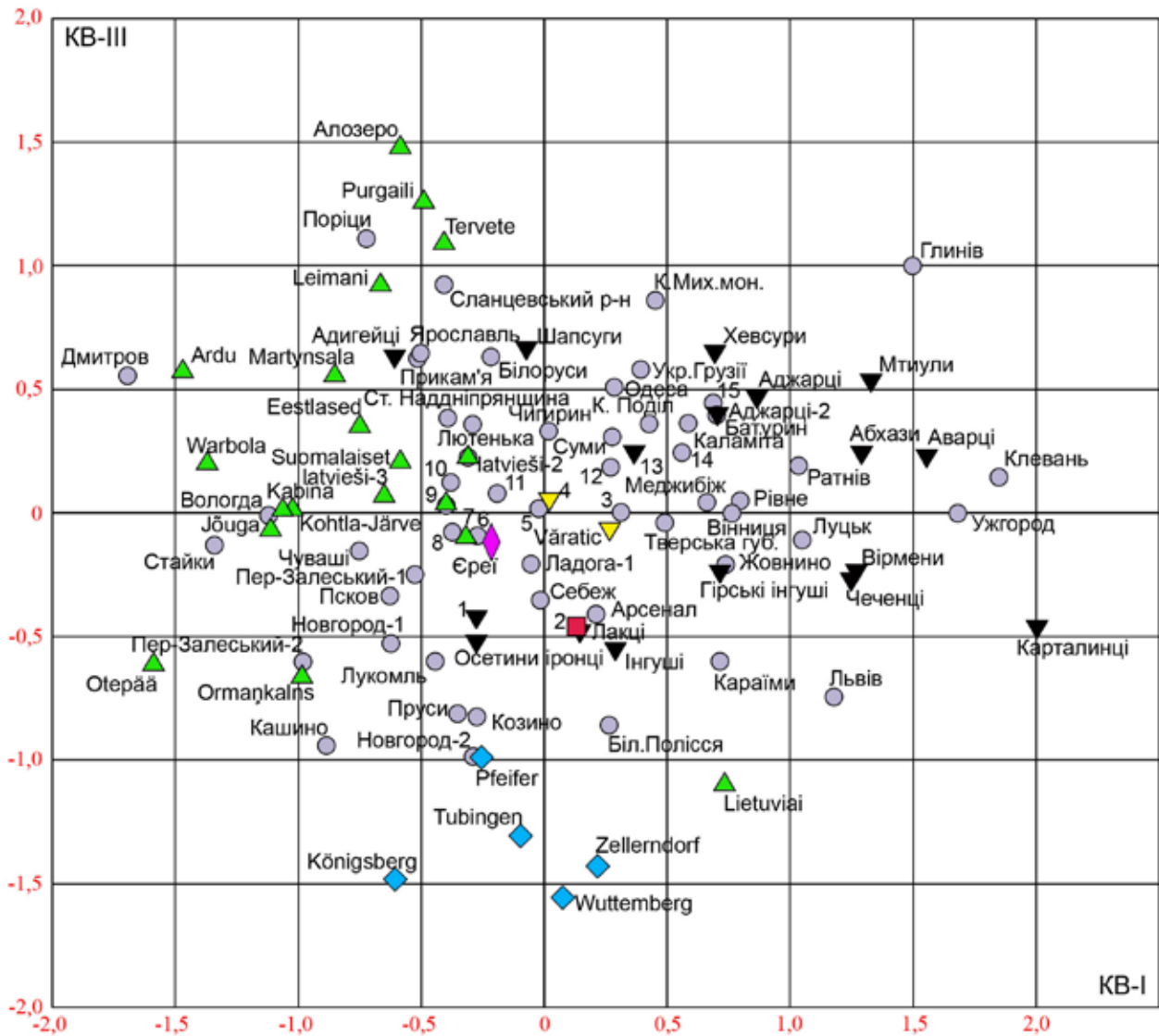

Рис. 2. Вибірка XVIII–XIX ст. із Чернігівської губернії у просторі I та III KB порівняно з 97 серіями з Європи: 1 – Осетини дигорці; 2 – Чернігівська губернія; 3 – Білгород; 4 – Orheiul Vechi; 5 – Вишгород; 6 – Орловська губернія; 7 – карели; 8 – Курська губернія; 9 – latvieši-1; 10 – Ладога-2; 11 – Калузька губернія; 12 – Ярославська губернія; 13 – осетини туалці; 14 – Костромська губернія; 15 – Підборці.

Fig. 2. The 18th–19th century sample from the Chernihiv governorate in the space of the first and third principal components compared to 97 series from Europe: 1 – Ossetians (Digorians); 2 – Chernihiv Governorate; 3 – Belgorod; 4 – Orheiul Vechi; 5 – Vyshhorod; 6 – Oryol Governorate; 7 – Karelians; 8 – Kursk Governorate; 9 – Latvieši-1; 10 – Ladoga-2; 11 – Kaluga Governorate; 12 – Yaroslavl Governorate; 13 – Ossetians (Tualians); 14 – Kostroma Governorate; 15 – Pidbortsi

(рис. 2). У просторі II–III KB простежується зв'язок із міськими черепами з Новгорода-1 (рис. 3).

За кластерним багатовимірним аналізом⁴², де також залучались описані ознаки та краніологічні групи, на 55-му кроці кластеризації з 97 простежується схожість досліджуваної групи з вибіркою XVIII–XIX ст. з Орловської губернії (дистанція 0,911 із 7,663).

Висновки. Загалом чоловіча група, яку створив автор за індивідуальними вимірами В. П. Алексеєва, належить до великої європеоїдної раси з ознаками метисації, яка проявилась у брахікранному показнику мозкової частини черепа.

За даними морфології, а також канонічного та кластерного багатовимірного аналізу, чоло-

⁴² DERYABIN, V.E. (2008) *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov*. MGU, Moskva, pp. 230–276.

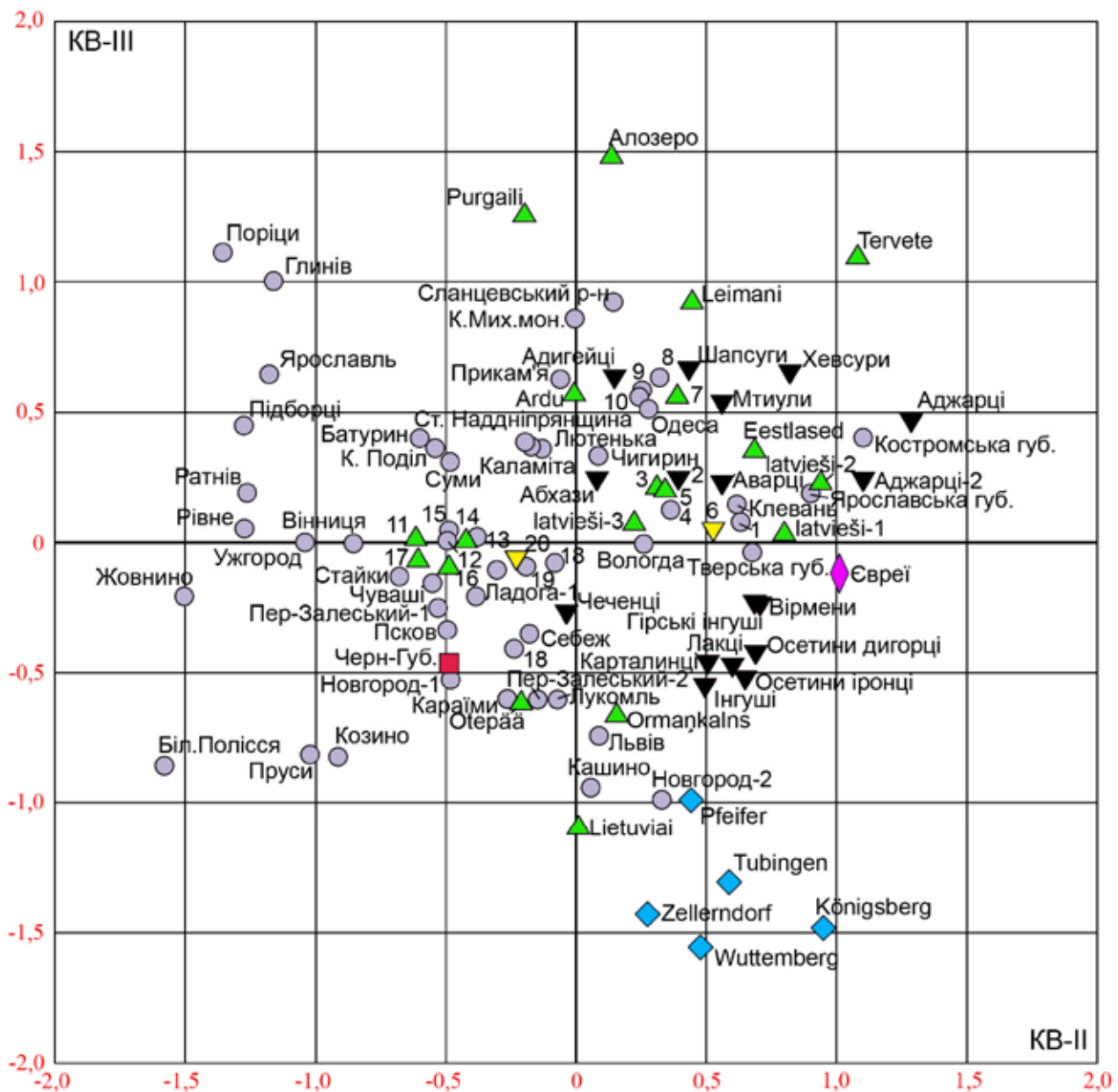

Рис. 3. Вибірка XVIII–XIX ст. із Чернігівської губернії у просторі II та III KB порівняно з 97 серіями з Європи: 1 – Калузька губернія; 2 – осетини туалці; 3 – Suomalaiset; 4 – Ладоба-2; 5 – Warbola; 6 – Orheiul Vechi; 7 – Martynsala; 8 – білоруси; 9 – укр. Грузії; 10 – Дмитров; 11 – Kohtla-Järve; 12 – Білгород; 13 – Вишгород; 14 – Kabina; 15 – Меджибіж; 16 – карели; 17 – Jõuga; 18 – Курська губернія; 19 – Орловська губернія; 20 – Väratic

Fig. 3. The 18th–19th century sample from the Chernihiv governorate in the space of the second and third principal components compared to 97 series from Europe: 1 – Kaluga Governorate; 2 – Ossetians (Tualians); 3 – Suomalaiset; 4 – Ladoga-2; 5 – Warbola; 6 – Orheiul Vechi; 7 – Martynsala; 8 – Belarusians; 9 – Ukrainians of Georgia; 10 – Dmitrov; 11 – Kohtla-Järve; 12 – Belgorod; 13 – Vyshhorod; 14 – Kabina; 15 – Medzhybizh; 16 – Karelians; 17 – Jõuga; 18 – Kursk Governorate; 19 – Oryol Governorate; 20 – Väratic

віча збірна вибірка черепів XVIII–XIX ст. із Чернігівської губернії схожа як на дві міські серії зі Слобожанщини (Білгород, Суми) – Східний напрямок, так і на серію з київського Арсеналу (Південний напрямок). Також простежується деякий південно-східний і північний зв'язок,

а саме: етнічна група лакців із Дагестану та Новгород.

Подяка

Щиро дякую І.Г. Широкову за надані індивідуальні дані із Чернігівської губернії, які виміряв В.П. Алексєєв.

- BUSHKOWITSCH, W. (1927) *Crania Ucrainica*, r. 1 [Ukrainian Skulls, part 1]. *Ukrainskyi medychnyi arkhiv*, 2–3 (in Ukrainian).
- DIACHENKO, V.D. (1965) *Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu: porivnialne doslidzhennia narodiv URSS i sumizhnykh terytorii* [Anthropological Composition of the Ukrainian People: a Comparative Study of the Peoples of the USSR and Adjacent Territories]. Naukova dumka, Kyiv (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V. (2010) Do pytannia pro nemetrychni oznaky na liudskykh cherepakh iz Kyivskoho Arsenalu XVII–XVIII st. [On the Issue of Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17–18th cent.]. *In: Lavrskyi Almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury*. Zbirnyk naukovykh prats, 25, 11–17 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V. (2011) Nemetrychni oznaky na cherepakh pokhovanykh iz Kyivskoho Arsenalu XVII–XVIII st. [Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17–18th cent.]. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk*, Kyiv, pp. 118–134 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V. (2012) Antropolohichnimaterialy mohylnykozatskoho chasu Lutienka [Anthropological Materials of the Cossack-Era Burial Mound Lutienka]. *In: Problemy doslidzhennia pamiatok arkhеolohii skhidnoi Ukrainy (pamiaty S.N. Bratchenka)*. Luhansk, pp. 487–507 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V. (2014a) Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni vѣda*, 4, 119–132.
- DOLZHENKO, Yu.V. (2014b) Craniological Characteristics of the Baturyn’s Population in 17–18th centuries. *In: Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva. Seriiia “Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy”*, 6/18 (21), 40–56.
- DOLZHENKO, Yu.V. (2016) Kraniolohiiianaseleennia Kyivsk oho Podolu 16–18 st. (mohylnyk po vul. Yurkivska, 3) [Craniology of Kyiv Podil Inhabitants, Buried on the Cemeteryon Iurkivska, 3 in 16–18th]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Series “History”*, 2 (3), 3–17 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V., MAZURYK, Yu.M. (2015) Kraniolohiiia naseleennia Lutska XVII–XX st. [Craniology of Lutsk Population of XVII–XX Centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 18, 368–386 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V., MOIZHES, V.V. (2022a) Antropolohichni analiz pokhovan u tserkvi Uzhhorodskoho zamku: statevo-vikovy ta etnichnyi aspekty [Anthropological Analysis of Burials in the Uzhhorod Castle Church: Gender-Age and Ethnic Aspects]. *Proceedings of international scientific conference “Identychnosti v umovakh pohranichchia”*. Uzhhorod, 27–28, January 2021, Uzhhorod, pp. 69–82 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V., MOIZHES, V.V. (2022b) Kraniolohiiia ta statevo-vikova kharakterystyka pokhovan druhoi polovyny XIV–XVII st. z tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Cranial Analysis and Gender-Age CHARACTERISTICS of Burials from the Second Half of the 14th to the 17th Century in the Uzhhorod Castle Church]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriiia “Istoriia”*, 1 (46), 228–264. DOI: 10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V., PRIADKO, O. (2014) Istorykoantropolohichni narys pokhovan XVI–XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashchyni [Historical and Anthropological Essay About the Graves of the 16–18th cent. in Zhovnyno (Cherkasy Region)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 44, 43–50 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V., PRYSHCHEPA, B. (2015) Kraniolohiiia pokhovanykh u Rymo-katolytskomu kosteli sv. Antoniiia mista Rivnoho XVI–XVII st. [Craniology of People Buried in Roman Catholic Church of St. Anthony in Rivne during the 16th – 17th Cent.]. *Arkheolohichni studii Mezhybizh*, 4, 7–16 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V., PSHENYCHNYI, Yu.L., BARDETSKYI, A.B. (2020) Cholovicha vybirka pokhovan XVIII–XIX st. z urochyscha Ostriv Dubovets poblyzu Dubna [Male Sample of Burials of the 18th – 19th cent. From the Tract Dubovets Island near Dubno]. *Proceedings of the 1st Ukrainian scientific-practical conference “Istoriia, kultura, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy”*, Kyiv, 22.05.2020. Art Ekonomi, Kyiv, pp. 6–9 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V., PSHENYCHNYI, Yu.L., BARDETSKYI, A.B. (2021) Kladovyshche Sviato-Voznesenskoho monastyrnia na ostrovi Dubovets poblyzu Dubna (za rezultatamy arkhеo-antropolohichnykh doslidzhen 2019 r.) [Cemetery of the Holy Ascension Monastery on the Island of Dubovets near Dubno (According to the Results of Archeological and Anthropological Research in 2019)]. *In: Dubenskyi naukovyi visnyk. Proceedings of the International scientific-theoretical conference dedicated to 920 anniversary of the first record of Dubno town*. Dubno, pp. 43–66 (in Ukrainian).
- DOLZHENKO, Yu.V., ZLATOHOROSKYI, O.Ye. (2016) Kraniolohichni materialy XV–XVI st. iz rozkopok s. Ratniv [XIV–XV Centuries’ Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Series “History”*, 1(4), 11–22 (in Ukrainian).
- POTEKHINA, I.D. (2016) Do antropolohii kozatskoi doby: mohylnyk Staiky, Novi doslidzhennia pam’iatok kozatskoi doby v Ukraini [To the Anthropology of the Cossack Era: Staika Cemetery]. *In: Zbirnyk naukovykh statei prysviachuetsia svitlii pamiaty D.Ya. Telehina*, 25, pp. 166–171 (in Ukrainian).

- RUDYCH, T.O. (2010) Antropolohichni materialy z rozkopok Medzhybozha [Anthropological Materials from the Excavations in Medzhybizh]. *In: Medzhybizka for-tetsia. Appendix 2* [Tolkachov, Yu.]. O. Filiuk, Kyiv, pp. 122–130 (in Ukrainian).
- RUDYCH, T.O. (2014) Antropolohichni sklad naselennia Tsentralnoi Ukrainy kozatskoi doby [Anthropological Compound of the Population of Central Ukraine in the Cossack Period]. *Istorychna antropolohiia ta bio-arkheolohiia Ukrainy*, 1, 94–115 (in Ukrainian).
- TARANENKO, S., VIKTOROVA, P., KODA, V., DOLZHENKO, Yu.V. (2014) Novi dani shchodomyhlynyku prykhodskoi Vvedenskoj tserkvyKyieva [New Data on the Cemetery of the Parish Vvedenskaya Church in Kyiv]. *In: Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych*. Poznan, pp. 249–254 (in Ukrainian).
- VOYTIUK, O.P., DOLZHENKO, Yu.V. (2020) Roboty u krypti rimo-katolytskoho Blahovishchenskoho kostelu v selyshchi Klevan [Works in the Crypt of the Roman Catholic Annunciation Church in the Village of Klevan]. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Zbirnyk naukovykh prats*, XVIII, 21–25 (in Ukrainian).
- VYNOHRODSKA, L.I., POTEKHINA, I.D., DOLZHENKO, Yu.V. (2020) Formuvannia sotsialno-prostorovoi y antropolohichnoi struktury davnoi Vinnytsi za arkeolohichnymy (XIII–XVI st.) y antropolohichnymy (XVIII–XIX st.) materialamy [Formation of the Socio-Spatial and Anthropological Structure of Vinnytsia According to Archaeological (the 13–16th Cent.) and Anthropological (the 18–19th cent.) Materials], *Storinky istorii*, 51, 24–52 (in Ukrainian). DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220174.